

В. Г. Панченко,

д. е. н., Маріупольський державний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5578-6210>

Н. В. Резнікова,

д. е. н., професор, професор кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин, НН інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2570-869X>

В. С. Карп,

к. е. н., доцент, доцент кафедри міжнародного бізнесу, НН інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2231-8517>

О. А. Іващенко,

к. е. н., доцент, доцент кафедри міжнародної економіки, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8490-778X>

DOI: 10.32702/2306-6814.2024.1.12

МІЖНАРОДНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ: ІСТОРИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПАРАДОКСИ ВПЛИВУ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇН-РЕЦИПІЄНТІВ ГРОШОВИХ ПЕРЕКАЗІВ

V. Panchenko,

Doctor of Economic Sciences, Mariupol State University

N. Reznikova,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of World Economy and International Economic Relations, Educational and Scientific Institute of International Relations Taras Shevchenko National University of Kyiv

V. Karp,

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of International business, Educational and Scientific Institute of International Relations Taras Shevchenko National University of Kyiv

O. Ivashchenko,

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Economics, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

INTERNATIONAL LABOR MIGRATION: HISTORICAL REGULARITIES AND PARADOXES OF INFLUENCE ON SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF REMITTANCE RECIPIENT COUNTRIES

Мета статті полягає в дослідженні феномену міжнародної трудової міграції в країнах із колоніальним минулим, та у встановленні залежності соціально-економічного розвитку країн-донорів мігрантів від грошових переказів трудових мігрантів. Встановлено, що уряди можуть свідомо надавати перевагу стратегії залучення капіталу трудових мігрантів та діаспор і не реалізувати політику реінтеграції трудових мігрантів, яким не створено робочих місць, які могли б поглинути вивільнений трудовий ресурс. Охарактеризовано феномен постколоніальної міграційної держави та постколоніального міграційного парадоксу, відзначено важливість інституційного регулювання процесів транскордонної мобільності. Відзначено, що більшість країн-ре-

ципієнтів грошових переказів характеризуються політичною нестабільністю, не є стійкими перед кризами і залежать від зовнішньої допомоги, і, по суті, саме ці фактори постають у числі детермінуючих трудову міграцію як таку. За аналогією із сировиною, що експортується, замість спрямування на переробні виробництва всередині країни, молоде працездатне населення свідомо заохочується до трудової еміграції, що виступає проявом "ресурсного прокляття", адже свідчить про свідому експлуатацію наявних трудових ресурсів з метою отримання короткострокової вигоди і підтримки екстрактивних інститутів. Встановлено, що обговорення питань інклюзивного зростання стали центральними в громадських і політичних дебатах в країнах, що розвиваються, із колоніальним минулим. По суті, популяризація терміну "інклюзія" відбувається на тлі зростаючої нерівності й політичної нестабільності. Експорт робочої сили і отримувані грошові трансферти сприятимуть інклюзивному зростанню, яке супроводжуватиметься розширенням діапазону соціальних можливостей в частині можливостей доступу до послуг охорони здоров'я та освіти, а також покращення добробуту найнужденніших. Відтак "інклюзивне зростання" з позицій процесу міжнародної трудової міграції фокусується меншою мірою на перевагах росту і більшою мірою — на участі всіх верств населення в економічних процесах, на розвитку людського потенціалу та інфраструктури. Відзначено, що Філіппіни вибудовують дискурси та політику, спрямовані на максимізацію трудової міграції як стратегію, що генерує грошові перекази, просуваючи філіппінських робітників-мігрантів як затребувану на зовнішніх ринках робочу силу із врахуванням гендерних детермінант професійного вибору. Зазначено фактори, чому грошові перекази мігрантів, виступаючи суттєвим доповненням до зусиль уряду зі стимулювання розвитку, в залежності від перспективи (коротко-, середньо-, довгострокова) мають різний вплив на економічне зростання Нігерії та Гани. Відзначено вирішальний вплив енергетичної кризи в Гані на макроекономічну стабільність, що доводить неспроможність стратегії фокусування на грошових надходженнях від мігрантів як дієвої стратегії розвитку. Зазначене свідчить, що уряди країн, залежних від грошових надходжень трудових мігрантів, повинні реалізовувати таку міграційну політику, яка підтримуватиме мігранта на всьому його життєвому циклі і, окрім іншого, сприятиме офіційному надсиланню грошових переказів каналами вже існуючих фінансових установ та створенню нових систем переказу грошових переказів, що не лише підвищуватиме підзвітність, але й зменшить втрату грошей під час переказу нелегальними каналами. Потрібна політика, яка дозволить домогосподарствам, які отримують перекази, ефективно та раціонально використовувати ці ресурси, а не просто витратити їх на споживання. Це актуалізує створення відповідних інституційних умов, необхідних для навчання, інформування та орієнтації потенційних мігрантів ще до їхньої еміграції, щоб покращити їхню інтеграцію у приймаючих країнах, сприяти збільшенню надходжень на батьківщину та добробуту родин.

The purpose of the article is to study the phenomenon of international labor migration in countries with a colonial past and to establish the dependence of the socio-economic development of migrant donor countries on remittances of labor migrants. It has been established that governments may consciously give preference to the strategy of attracting capital from labor migrants and diasporas and not implement policies for the reintegration of labor migrants who have not created jobs that could absorb the freed labor resource. The phenomenon of the postcolonial migration state and the postcolonial migration paradox are characterized, and the importance of institutional regulation of the processes of cross-border mobility is noted. It is noted that most of the recipient countries of remittances are characterized by political instability, are not resistant to crises and depend on external assistance, and, in fact, these are the factors that determine labor migration as such. By analogy with the export of raw materials, which are deliberately not used in the productive processing sector of the economy, the young working population is deliberately encouraged to emigrate for labor, which is a manifestation of the "resource curse", which indicates the deliberate exploitation of available labor resources in order to obtain short-term benefits and support extractive institutions. It finds that discussions on inclusive growth have become central to public and political debates in developing countries with a colonial past. In fact, the popularization of the term "inclusion" occurs against a backdrop of growing inequality and political instability. Labor exports and the resulting remittances will contribute to inclusive growth, which is accompanied by an expansion of social opportunities in terms of access to health and education services, as well as improved well-being of those most in need. Consequently, "inclusive growth" from the perspective of the international labor

migration process focuses less on the benefits of growth and more on the participation of all segments of the population in economic processes, on the development of human potential and infrastructure. It is noted that the Philippines is building discourses and policies aimed at maximizing labor migration as a strategy that generates remittances, promoting Filipino migrant workers as a labor force in demand in foreign markets, taking into account gender determinants of professional choice. Factors are indicated why migrant remittances, being a significant addition to government efforts to stimulate development, have different effects on the economic growth of Nigeria and Ghana depending on the perspective (short-, medium-, long-term). The decisive impact of the energy crisis in Ghana on macroeconomic stability is noted, which proves the inconsistency of the strategy of focusing on cash receipts from migrants as an effective development strategy. This indicates that the governments of countries dependent on the remittances of labor migrants must implement a migration policy that will support the migrant throughout his entire life cycle and, among other things, will facilitate the official sending of remittances through existing financial institutions and the creation of new systems transfer, which not only increases accountability, but also reduces the loss of money when transferring through illegal channels. Policies are needed to enable households receiving remittances to use these resources effectively and efficiently, rather than simply spending them on consumption. This actualizes the creation of appropriate institutional conditions necessary for training, informing and orienting potential migrants even before emigration, in order to improve their integration in host countries, contribute to increasing earnings back home and family well-being.

Ключові слова: міжнародна міграція, міграційна політика, трудова міграція, транскордонна мобільність, регулювання, економічний розвиток, інклюзивне зростання, ресурсне прокляття, країни, що розвиваються, постколоніальні держави, глобальні проблеми, офіційна допомога розвитку, безробіття, бідність, нерівність, ПІІ, споживання, інвестиції, заощадження, грошові перекази, людський капітал, робоча сила, ринок праці, Південно-Східна Азія, Африка.

Key words: international migration, migration policy, labor migration, cross-border mobility, regulation, economic development, inclusive growth, resource curse, developing countries, post-colonial states, global issues, official development assistance, unemployment, poverty, inequality, FDI, consumption, investment, savings, remittances, human capital, labor force, labor market, Southeast Asia, Africa.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Наміри урядів розвинених країн та очільників міжнародних організацій сприяти з метою зменшення глобальної нерівності збільшенню обсягів допомоги в цілях розвитку (ОДР) країнам, що розвиваються, супроводжуються заявами про те, що остання буде стримувати їхнє населення від еміграції. В разі, якщо така допомога виявиться ефективною і призведе до створення більшої кількості робочих місць, підвищення продуктивності праці, розвитку людського капіталу [1] і забезпечення доступу до послуг охорони здоров'я, за інших рівних умов, потенційні мігранти мають бути менш схильні полишати свої країни. Втім нерідко уряди надають перевагу стратегії залучення капіталу трудових мігрантів та діаспор і не зацікавлені у поверненні трудових мігрантів, яким не створено робочих місць, які могли б поглинути вивільнений трудовий ресурс. До п'ятірки найбільших одержувачів грошових переказів у 2023 році входять Індія (125 млрд дол США), Мексика (67 млрд дол США), Китай (50 млрд дол США), Філіппіни (40 млрд дол США) і Єгипет (24 млрд дол США). До числа країн, де надходження грошових переказів покривають фінансування поточного рахунку та дефіциту бюджету, є Таджикистан (48%), Тонга (41%), Самоа (32%), Ліван (28%) і Нікарагуа (27%). У глобальному рейтингу рівня грошових переказів Китай і Філіппіни посідають третю і четверту позиції [2].

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

А. Гайдуцький [3] глибоко досліджує феномен міграноміки, яку він характеризує як особливу складову світового господарства, яка розвивається за рахунок ефективного використання праці мігрантів у країнах їх працевлаштування та за рахунок грошових переказів мігрантів для споживчих та інвестиційних цілей на Батьківщині. В інтерпретації Е. Зеділло, Лі Куан Ю і П. Джонсона, міграноміка є результатом компромісу, що складається на ринку праці під впливом легальної та нелегальної імміграції [4]. С. Бермео і Д. Леблан [5], А. Фукс, А. Грегер, Т. Хейдленд, Л. Велнер [6], Л. Шове і Х. Ерхарт [7], М. Клевенс і Г. Постел [8] доводять, що оголошення про запуск реалізації проєктів, що сприяють соціально-економічному розвитку, за рахунок офіційної допомоги, частково зменшують прагнення до еміграції, але ефект від допомоги є тимчасовим і невиразним у країнах із політичною нестабільністю та відсутній у країнах, де відбуваються громадянські війни, а у довгостроковій перспективі критичним фактором стає те, чи допомога зрештою здатна покращити умови життя. Результати емпіричних досліджень С. Джаячандрана [9], М. Ланаті та Р. Тіелі [10], М. Ланджелли й А. Маннінга [11], Дж. Тьядена, Д. Ауера і Ф. Лачко [12] демонструють, що бідні домогосподарства з більшою ймовірністю схилитимуться до прийняття рішення про еміграцію,

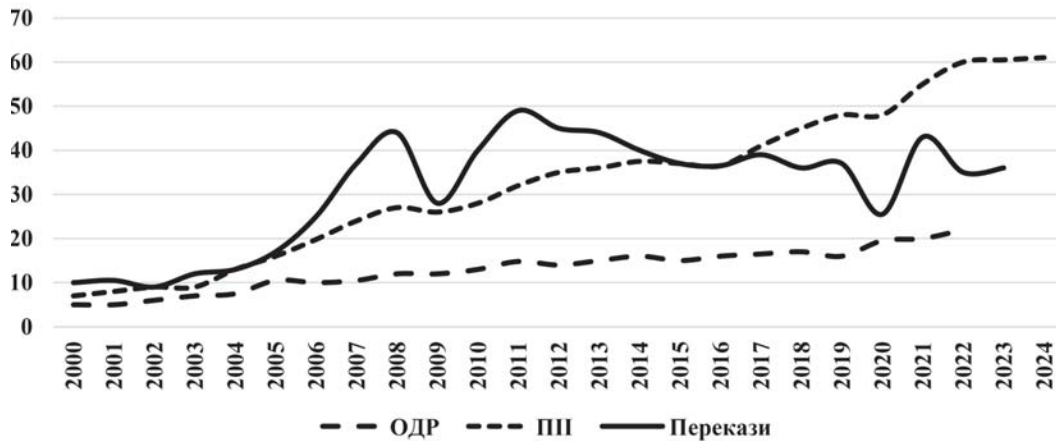

Рис. 1. **Грошові перекази, ПІІ та ОДР в країні з низьким рівнем доходу і країні із доходами нижче середнього рівня, за винятком Китаю, 2000–2024 рр.**

Джерело: [2; 20].

оскільки вони стикаються з нижчими альтернативними витратами міграції, адже вже у короткостроковій перспективі вони матимуть можливість збільшити доходи. О. Дзеніс та Н. Шарко [13], Н. Короленко і А. Петросян [14] охарактеризували стимулюючі мотиви виникнення трудової міграції і висвітлили наслідки обмеження транскордонної мобільності. О. Мосієнко [15] виокремив форми прояву міграції за ступенем легальності, що уможливорює більш глибоку інтерпретацію процесів міжнародної трудової міграції в країнах із низькими доходами або доходами нижче середніх.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета статті полягає в дослідженні феномену міжнародної трудової міграції в країнах із колоніальним минулим та у встановленні залежності соціально-економічного розвитку країн-донорів мігрантів від грошових переказів трудових мігрантів.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ф. Адамсон і Г. Цурапас [16], досліджуючи міграційні процеси, виокремлюють держави особливого типу — постколоніальні міграційні держави, яким іманентний постколоніальний міграційний парадокс: з одного боку, постколоніальні держави прагнуть встановити жорсткий контроль над мобільністю в умовах соціальної фрагментації, але не мають для цього інституційного потенціалу; з іншого боку, постколоніальні держави розвивають нову постколоніальну практику набуття громадянства. Центральне місце в цьому процесі посідає одночасний контроль над транскордонною мобільністю, що стало можливим завдяки посиленню інституційного потенціалу, а також розвитку численних міграційних потоків, у яких пріоритет надається певним групам громадян, що, по суті, призводить до відтворення колоніальних та імперських стереотипів. Дж. Холліфілд [17] відзначає, що перед низкою дилем та протиріч при виробленні міграційної політики постають не лише країни Глобального Півдня, але й Глобальної Півночі, де виразно проявляється "ліберальний парадокс" між збереженням відкритості економіки для імміграції та управлінням

політичними ризиками, які така відкритість спричиняє. У постколоніальних державах усталена практика взаємодії із колишньою метрополією/імперією продовжує впливати на вироблення політики нових незалежних держав навіть за умови формального припинення зовнішнього управління. На думку А. Заракола [18], у спро-

Таблиця 1. Частка переказів у ВВП в обраних країнах за обраний період часу

Країна/Частка грошових переказів у ВВП	2017	2019	2021
Албанія	10,1	9,6	9,6
Бангладеш	4,6	5,2	5,3
Беліз	4,0	4,1	5,9
Бермудські острови	21,1	20,8	23,2
Боснія і Герцеговина	11	11,4	10
Вірменія	13,3	11,2	11,2
Гаїті	17,3	20,2	20,1
Гана	5,9	5,9	5,2
Гватемала	11,7	13,8	17,9
Гвінея-Бісау	7,8	10,5	12,6
Гондурас	18,7	21,5	25,3
Гренада	4,2	5,2	6,6
Грузія	11	12,9	14,2
Домініканська Республіка	7,7	8,3	11,4
Зімбабве	9,8	6,5	9,1
Йорданія	10,7	10,5	11,2
Кабо-Верде	10,8	9,5	15,7
Камбоджа	5,8	9,8	9,4
Киргизька Республіка	32,3	25,7	30,2
Коморські острови	12,2	14,1	22,2
Косово	15,5	15,8	18,0
Лесото	23,8	23	21,3
Ліберія	11,9	10,4	9,9
Ліван	13,3	14,3	27,5
Молдова	17,2	16,3	15,5
Непал	23,9	24,1	22,3
Нігерія	5,9	5,0	4,4
Нікарагуа	10,1	13,3	15,2
Пакистан	5,9	6,9	9,0
Сальвадор	20	21	25,4
Самоа	15,3	17,0	29,4
Сенегал	10,2	10,8	11,2
Сербія	8,1	8,2	7,3
Узбекистан	11,5	14,2	13,3
Україна	10,8	10,3	9,0
Філіппіни	10,0	9,3	9,3
Фіджі	5,2	5,3	9,1
Французька Полінезія	10	9,7	9,5
Хорватія	6,5	7,0	7,3
Ямайка	16,	16,2	25,3

Джерело: [21].

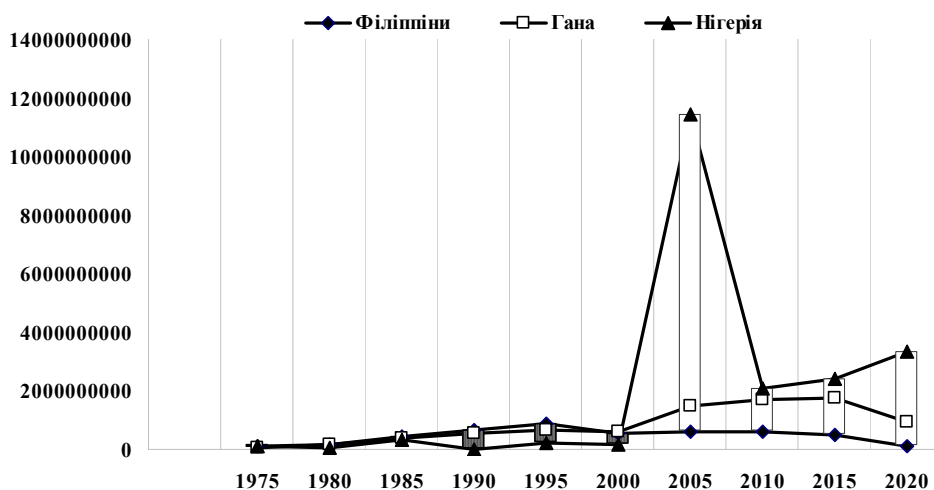

Рис. 2. Чиста отримана офіційна допомога в цілях розвитку обраним країнам (млн дол США), 1975–2020 рр.

Джерело: [22].

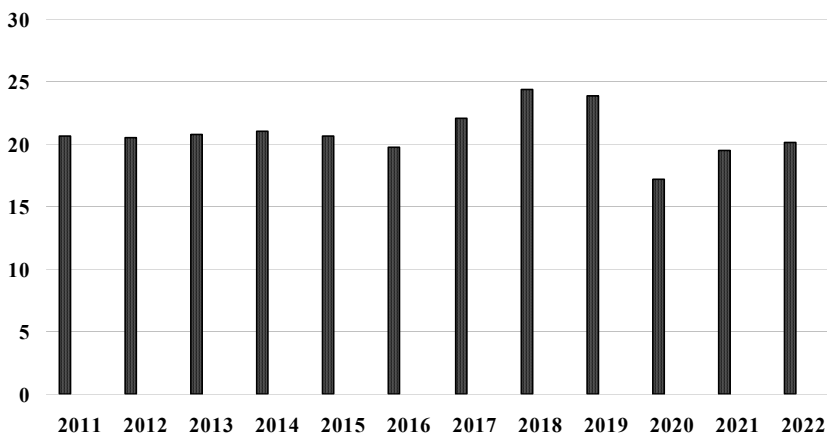

Рис. 3. Обсяги грошових переказів до Нігерії за період з 2011–2022 рр. (млрд дол США)

Джерело: [24].

бах "наздогнати" своїх європейських та північноамериканських партнерів постколоніальні держави перебували у гібридному статусі. Н. Канкліні [19] описує це в дещо поетичний спосіб: "постколоніальні держави відчували себе затиснутими між традиціями, яких вони ще не позбавились, і сучасністю, яка ще для них не настала, тоді як їхня національна ідентичність продовжувала формуватися під впливом колоніального минулого".

Якщо залишити осторонь ідею викоринення ключових причин міграції шляхом стимулювання соціально-економічного розвитку, у центрі політичних дискусій навколо питання повернення мігрантів у країни їхнього походження та управління процесами їхньої реінтеграції перебуває проблема регулювання грошових переказів. Оцінюючи вплив грошових переказів на скорочення бідності в країнах, що розвиваються, і збільшення доходів домогосподарств, варто відзначити їхній вплив на ВВП (див. Табл. 1): Нігерія (з 1914 року сформована як єдине територіальне утворення внаслідок об'єднання Південної і Північної Нігерії та колонії Лагос, і отримала незалежність від Британії у 1960 році) є найбільшим чистим одержувачем грошових переказів в Африці на південь від Сахари, де в допандемійний період офіційні грошові перекази (без врахування нелегальних каналів)

становили від 5 до 5,9 % ВВП; в Гані (у 1957 р. отримала незалежність від Британії (тоді Золотий Берег та підопічна територія Того), під протекторатом якої перебувала з 1880-их років) обсяги грошових переказів були зіставні із обсягами офіційної допомоги розвитку (22,04 млрд дол США проти 26,9 млрд дол США в 2017 році) (Рис. 1, Рис. 2).

К. Тайво [23], під впливом активізації на політичному рівні закликів до сприяння залученню більших обсягів грошових переказів, поставив за мету протестувати реальні ефекти грошових переказів на економічне зростання країн Західної Африки, уряди яких розглядають грошові перекази як джерело необхідних фінансових ресурсів для

структурної перебудови національних економік. Проаналізовані К. Тайво емпіричні дані продемонстрували, що потоки грошових переказів у країни, що розвиваються, щонайменше в три рази перевищують обсяг ОДР і вдвічі перевищують ПІІ, що, по суті, спростовує висновки окремих теорій про закономірності руху факторів виробництва (див. Рис. 1). Виявилось, що, наприклад, Нігерія не відчула впливу грошових переказів на національну економіку (див. Рис. 3), і серед причин цього можна виокремити такі: складність виміру реальних даних про грошові перекази, адже велика їх частка проходить через неофіційні канали, які не відображаються у національних рахунках; грошові перекази крім позитивного, мають і негативний вплив — вони впливають на ринок праці в країні-донорі трудових мігрантів, оскільки багато жінок, чиї чоловіки працюють за кордоном, відмовляються від офіційної роботи; грошові перекази призводять до загострення проблеми ресурсного прокляття або "голландської хвороби", призводячи до невиправданого укріплення національної валюти, а відтак зменшуючи конкурентоспроможність секторів, продукція яких торгується на зовнішніх ринках.

Більшість країн-реципієнтів грошових переказів характеризуються політичною нестабільністю, не є стійки-

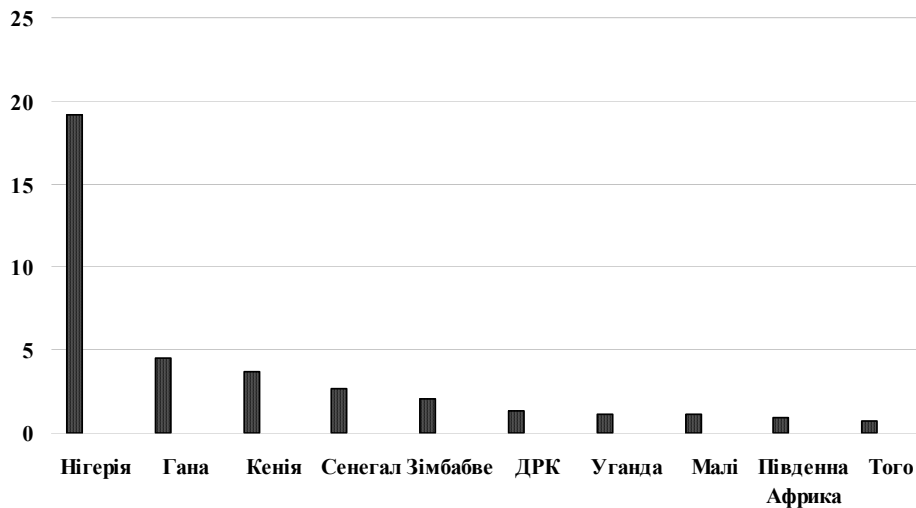

Рис. 4. Обсяги грошових переказів трудових мігрантів до обраних країн Африки у "пандемійному" 2021 році (млрд дол США)

Джерело: [29].

ми перед кризами (сировинними, енергетичними, платіжного балансу, борговими, банківськими, валютними і т.ін.) й залежать від зовнішньої допомоги, і, по суті, саме ці фактори постають у числі детермінуючих трудову міграцію як таку. За аналогією із сировиною, що спрямовується на експорт замість спрямування на переробні виробництва всередині країни, молоде працездатне населення свідомо заохочується до трудової еміграції, що виступає проявом "ресурсного прокляття", адже свідчить про свідому експлуатацію наявних трудових ресурсів і підтримку екстрактивних інститутів [25, с. 52, с. 209]. Обговорення питань інклюзивного зростання стали центральними в політичних дебатах у країнах, що розвиваються, із колоніальним минулим. По суті, популяризація терміну "включення" (інклюзія) відбувається на тлі зростаючої нерівності й політичної нестабільності. В Індії тема інклюзивного зростання опинилась в числі затребуваних зі зміною уряду в 2004 р. і пов'язувалась із критикою попередньої моделі зростання (із гаслом "Сяюча Індія"), яка, по суті, виключила більшу частину населення із економічних процесів [26; 27]. Хоча тлумачення цього терміну в Бразилії та Південній Африці відрізняється, але у всіх випадках ступінь, в якій бідні громадяни беруть участь у розвитку, посідає основне місце в політичних дискусіях щодо стратегій змін. У Південній Африці вирішення проблеми глибоко укоріненої расової нерівності є центральним завданням уряду. Зусилля Бразилії зі зменшення нерівності передбачали поєднання економічних і соціальних стратегій, цільових програм в яких не лише на грошові трансферти покладалась ключова роль в зменшенні нерівності доходів, але й на заохоченні відтоку робочої сили, що виявилась не затребуваною на внутрішньому ринку праці. За логікою укладачів відповідних програм розвитку, експорт робочої сили і отримувані грошові трансферти сприятимуть інклюзивному зростанню, яке супроводжуватиметься розширенням діапазону соціальних можливостей в частині можливостей доступу до послуг охорони здоров'я та освіти, а також покращення добробуту найнужденніших. Відтак "інклюзивне зростання" з позицій процесу міжнародної трудової міграції фокусується меншою мірою на перевагах росту і біль-

шою мірою — на участі всіх верств населення в економічних процесах, на розвитку людського потенціалу та інфраструктури.

Філіппіни (з 1898 року після підписання Паризької угоди між США та Іспанією Філіппіни перейшли під суверенітет США, а перед тим перебували у колоніальному володінні Іспанії, і сама назва "Філіппіни" виникла у 1543 році і походить від імені спадкоємця іспанського престоло Філіппа) виступають яскравим прикладом країни-донора мігрантів і експорту робочої сили, яка саме так позиціонує себе на міжнародному ринку праці і забезпечує до 10% ВВП за рахунок грошових переказів. Дослідження Р. Болла [28] доводять, що Філіппіни вибудовують дискурси та політику, спрямовані на максимізацію трудової міграції як стратегію, що генерує грошові перекази, просуваючи філіппінських робітників-мігрантів як затребувану на зовнішніх ринках робочу силу із врахуванням гендерних детермінант професійного вибору: для жінок — робота по дому і догляду, для чоловіків — робота у виробничій сфері і у будівництві, що, по суті, лише вкорінює глобальну нерівність між країнами-донорами і приймаючими країнами. Через відсутність можливостей працевлаштування філіппінці покладаються на роботу за кордоном як на єдине джерело доходів своїх родин. На окрему увагу заслуговує Нігерія, яка серед країн Західної Африки має виразну специфіку (див. Рис. 4) впливу переказів трудових мігрантів на економічний розвиток та використання внутрішніх коштів та зовнішньої допомоги для підтримки розвитку.

На думку М. Гусайні та Н.А. Кабуга [30], грошові перекази мігрантів, виступаючи суттєвим доповненням до зусиль нігерійського уряду зі стимулювання розвитку, позитивно впливають на економічне зростання Нігерії у короткостроковій перспективі, проте у довгостроковій перспективі такий вплив є незначним, хоч і позитивним. Це пов'язано з тим, що у родинах, які отримують перекази, відбувається відмова інших членів родини (особливо жінок) від працевлаштування у себе в країні, а грошові ресурси спрямовуються виключно на споживання. При цьому бідні родини і родини у злиднях не в змозі відправити одного зі своїх членів до ро-

боти на ринках праці розвинених країн, відтак їхня підтримка фінансується переважно із бюджету. Грошові перекази до Нігерії поки що не стали підґрунтям для формування інвестиційної платформи для розвитку, незважаючи на їхні масштаби — понад 20 млрд дол США щорічно, починаючи з 2005 року (див. Рис. 3). Крім того, перекази часто дуже важко обліковувати, оскільки велика частина їх пересилається тіншовими каналами. Уряд частково почав покращувати збір даних про грошові перекази та міграцію, підвищує обізнаність функціонерів, відповідальних за інституційний супровід мігрантів, сприяє мобільності робочої сили та працевлаштуванню за кордоном, відбувається робота із підвищення безпечності і зниження вартості пересилання грошей, намагається долати ксенофобію в приймаючих країнах шляхом інформаційних кампаній. Однак поки що практично нічого не робиться для перетворення надходжень від трудових мігрантів на джерело структурних трансформацій.

У Гані ситуація досить схожа, хоча має певні відмінності [31]: аналіз даних за період з 1990 року по 2020 рік свідчить, що грошові перекази, нарівні з ПІІ, впливали, як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі, на темпи зростання ВВП, на показники інфляції, на рівень безробіття, на обсяги експорту та імпорту. Прикметно, що щорічний обсяг ПІІ був значно менший, ніж обсяг переказів, адже щорічні надходження ПІІ коливаються в діапазоні 0,4—1,2 млрд дол США (період 2013—2022 роки) із суттєвими піками і спадами, в той час як надходження від мігрантів за аналогічний період становили від 2 млрд дол США до близько 5 млрд дол США [32]. Така непропорційність впливу пояснюється тим, що компанії, які здійснюють ПІІ, концентровано інвестують в проекти, що передбачають безпосереднє виробництво товарів і послуг, створення елементів інфраструктури тощо, а також відповідне створення робочих місць, що має значно більш суттєву кореляцію із прискоренням економічного зростання. А от при надходженні переказів вплив на виробництво, створення робочих місць і економічне зростання відбувається не напряму, а опосередковано, через споживчі витрати, які через складні трансмісійні канали лише частково набувають ознак інвестицій.

В період із 2013—2016 роки, в момент внутрішньої кризи в Гані, пов'язаної з багатьма внутрішніми і зовнішніми факторами впливу, збільшення обсягів грошових переказів не змогло виправити ситуацію із падінням ВВП, і ці два показники — ПІІ та грошові перекази — часом перебували в протифазі, тому оцінка їхнього впливу на приріст ВВП часто є оманливою. Гана — країна з малою відкритою економікою, ВВП якої у 2021 році склав 77,6 млрд дол США (при населенні 33 млн осіб) [33], і який почав відновлюватись, по суті, із другої половини 2000-х років, оскільки країну, після звільнення від колоніальної залежності у 1960 році, спіткали довгі десятиліття громадянських воєн, диктаторських режимів і неокolonіального управління. Гана пережила тривалу і важку макроекономічну кризу в 2013—2016 роках, коли економічне зростання стрімко сповільнилося після нафтового буму 2011—2012 років (відкриття нафтових родовищ в Гані). В умовах збільшення реальних надходжень до бюджету в 2011—

2012 роках за рахунок одночасного зростання обсягу експорту, внутрішньої торгівлі, надходжень від трудових мігрантів, уряд пішов на суттєве збільшення бюджетного дефіциту і почав інвестувати в інфраструктурні, соціальні проєкти, підвищення рівня освіти (в тому числі для мігрантів у вигляді спеціальних програм). При цьому після значного покращення торговельного і платіжного балансу як реакції на початок видобутку нафти, з часом баланс різко погіршився, що вкотре доводить: для нестійких економік кризи можуть виникати неочікувано, і тоді довгострокові тенденції (як, наприклад, стабільний позитивний вплив мігрантських надходжень, розрахунок уряду на те, що вони "витагнуть" економіку) не спрацьовують. Для Гани таким шоком стала криза з виробництвом електроенергії. Справа в тому, що ще на початку 1990-х років уряд, попри обізнаність із потенційними ризиками (коли протягом тривалого часу немає дощів, рівень води в озері Вольта падає, і виробництво електроенергії на ГЕС Акосомбо, на яку припадає понад 60 % потужностей, скорочується) зробив вибір на користь виробництва електроенергії на гідроелектростанціях. Паралельно, із кінця 1990-х років, Гана збільшувала потужності теплової електрогенерації, але в 2014—2016 роки країна стикнулася з нерегулярним постачанням газу з Нігерії, що призвело до постійних і повсюдних відключень електроенергії по всій країні. Шок з постачанням електроенергії звів нанівець сподівання на утримання тренду на економічне зростання: 19% ганських фірм назвали електроенергію другою за значенням перешкодою для розвитку, на першому місці — обмеженість доступу до фінансування (50%). Ця енергетична криза призвела до зменшення сукупного виробництва і до підвищення рівня цін, а фірми, які не мали власних генераторів, припинили виробництво.

Цікавим є висновок [34] С.Д. Юнгера стосовно впливу інфляції на економічний розвиток і взаємозв'язок інфляції та впливу переказів мігрантів на економічний розвиток. Автор стверджує, що, за його оцінками, інфляція позитивно впливала на зростання ВВП як в короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. Безробіття негативно впливає на темпи зростання ВВП як в короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. Тому збільшення кількості трудових мігрантів і, відповідно, збільшення притоку грошових переказів, буде збільшувати темпи зростання ВВП, лише в разі, якщо рівень безробіття в країні не перевищуватиме 8,5%. У випадку суттєвого перевищення рівня безробіття позначки у 8,5%, від'їзд додаткової робочої сили в інші країни не відбуватиметься через об'єктивні фактори — збільшення потенційної кількості мігрантів стримується регулюванням прийому емігрантів у країнах-реципієнтах, а відтак "зайві" працівники стають лише додатковим навантаженням на бюджет Гани та на використання допомоги розвитку. Зважаючи на викладене, уряду Гани С.Д. Юнгером рекомендується, окрім спрямування ресурсів на традиційні джерела зростання, такі як інвестиції у людський капітал (наприклад, безкоштовна освіта у старших класах школи), у розвиток торгівлі, стимулювання ПІІ, виробництво більш технологічних товарів, сприяти зниженню вартості і підвищенню безпечності переказів. Оскільки вплив грошових переказів на зростання ВВП залежить від рівня безробіт-

тя, уряд повинен співпрацювати з приватним сектором для створення робочих місць. Категоричним є висновок К. Амаму-Ату та Х. Чі [35]: перекази емігрантів мають негативний вплив на економічний розвиток Гани. Дослідження щодо внеску грошових переказів заробітчан в економічне зростання в Гані у 1990—2018 роки дають суперечливі результати. Причина полягає у тому, що більшість домогосподарств, які отримують грошові перекази, витрачають основну частину грошей на споживання, причому дуже часто — на "демонстративне" споживання (придбання товарів та послуг головним чином з метою показового відображення доходів для досягнення певного соціального статусу), а також на погашення боргів. На інвестиції та заощадження кошти, що надсилаються трудовими мігрантами, не спрямовуються. Більше того, для більшості сімей, які отримують грошові перекази, існує обернена залежність від рівня доходів — чим більше коштів вони отримують, тим менше вони бажають займатися продуктивною працею у себе в країні. Тим самим родини мігрантів зменшують пропозицію робочої сили та не включені в економічні процеси на ринку праці.

ВИСНОВКИ

Країни з низькими доходами із числа колишніх колоній мають ознаки розвитку, характерні для колоніального періоду — низькі доходи і низька кваліфікація. Проте якщо в колоніальний період існувала певна закритість для переміщення робочої сили до інших метрополій, оскільки характер залежності і взаємодії "метрополія-колонія" передбачав просту симбіозну залежність, після отримання колоніями юридичної незалежності почався розвиток відносин між країнами центру і країнами периферії по типу складної симбіозної залежності і далі до простої синкретичної взаємозалежності [36, с. 111—127], що дозволило різко збільшити переміщення робочої сили до інших розвинутих країн та колишніх метрополій. Різке зростання народжуваності і очікуваної тривалості життя в колишніх колоніях надало для світового ринку праці додаткові мільйони мігрантів, що мало позитивний вплив з точки зору різко збільшення обсягів переказів мігрантів.

Розвинуті країни після розпаду колоніальної системи здійснювали допомогу країнам з низьким рівнем розвитку, хоча у багатьох випадках така допомога не довела свою ефективність. Фінансування розвитку на той час здатне сприяти позитивним зрушенням в економіках країн-донорів трудової міграції: паралельний розвиток виробництв всередині країн-донорів, підвищення продуктивності праці, в тому числі, за рахунок підвищення кваліфікації, призводитимуть до зменшення потоку емігрантів, при цьому надходження коштів до бюджету буде збільшуватись. Такі процеси вже спостерігалися в попередні два десятиліття, коли кількість мігрантів зросла в 1,5 рази (на 100 млн осіб) при тому, що обсяг переказів зріс на 700 млрд дол США — в 4,5 разів.

Зазначене свідчить, що уряди країн, залежних від грошових надходжень трудових мігрантів, повинні реалізовувати таку міграційну політику, яка підтримуватиме мігранта на всьому його життєвому циклі і, окрім іншого, сприятиме офіційному надсиланню грошових

переказів каналами вже існуючих фінансових установ та створенню нових систем переказу грошових переказів, що не лише підвищуватиме підзвітність, але й зменшить втрату грошей під час переказу нелегальними каналами. Потрібна політика, яка дозволить домогосподарствам, які отримують перекази, ефективно та раціонально використовувати ці ресурси, а не просто витратити їх на споживання. Це актуалізує створення відповідних інституційних умов, необхідних для навчання, інформування та орієнтації потенційних мігрантів ще до їхньої еміграції, щоб покращити їхню інтеграцію у приймаючих країнах, сприяти збільшенню надходжень на батьківщину та добробуту родин.

Література:

1. Рубцова М. Ю., Резнікова Н. В. Проблема підвищення продуктивності праці людини та розвитку її компетентностей в умовах роботизації сфер виробництва та послуг. *Ефективна економіка*. 2018. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6634>
2. The World Bank. Remittances Remain Resilient but Are Slowing. 2023. URL: <https://www.worldbank.org/en/events/2023/07/12/world-bank-tokyo-online-morning-seminar-migration-and-development-brief-38>
3. Gaidutskiy A. The Paradigm of Migranomics. *Information & Media*. 2020. Vol. 89. P. 34—42.
4. Zedillo E. Migranomics Instead of Walls. *Forbes*. 2006. URL: <https://www.forbes.com/global/2007/0108/014.html?sh=a804f427494b>
5. Bermeo S. B., Leblang D. Migration and Foreign Aid. *International Organization*. 2015. Vol. 69 (3). P. 627—657.
6. Fuchs A., Groger A., Heidland T., Wellner L. Does foreign aid reduce migration? 2023. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/279437/1/1867271788.pdf>
7. Chauvet L., Ehrhart H. Aid and Growth: Evidence from Firm-level Data. *Journal of Development Economics*. 2018. Vol. 135. P. 461—477.
8. Clemens M. A., Postel H. M. Deterring Emigration with Foreign Aid: An Overview of Evidence from Low-Income Countries. *Population and Development Review*. 2018. Vol. 44 (4). P. 667—693.
9. Jayachandran S. Selling Labor Low: Wage Responses to Productivity Shocks in Developing Countries. *Journal of Political Economy*. 2006. Vol. 114 (3). P. 538—575.
10. Lanati M., Thiele R. Foreign Assistance and Migration Choices: Disentangling the Channels. *Economics Letters*. 2018. Vol. 172. P. 148—151.
11. Langella M., Manning A. Income and the Desire to Migrate. 2021. URL: <https://cep.lse.ac.uk/pubs/download/dp1794.pdf>
12. Tjaden J., Auer D., Laczko F. Linking Migration Intentions with Flows: Evidence and Potential Use. *International Migration*. 2019. Vol. 57 (1). P. 36—57.
13. Дзеніс О., Шарко Н. Міжнародна міграція робочої сили в сучасних умовах та її вплив на міграційну політику держави. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-20>
14. Короленко Н. В., Петросян А. А. Міжнародна міграція робочої сили: причини та наслідки. *Ефективна економіка*. 2021. № 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8515>

15. Мосієнко О.В. Рефлексивний аспект дифузії соціальних систем. Вісник ЖНАЕУ. 2017. № 1 (59). Т. 2. С. 76—84.
16. Adamson F. B., Tsourapas G. The migration state in the global south: nationalizing, developmental and neoliberal models of migration management. *International Migration Review*. 2020. Vol. 54 (3). P. 853—882.
17. Hollifield J.F. The Emerging Migration State. *The International Migration Review*. 2004. Vol. 38 (3). P. 885—912.
18. Zarakol A. *After Defeat: How the East Learned to Live with the West*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 312 pp.
19. Canclini N. G. *Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1995. 342 pp.
20. The World Bank. Net official development assistance received (current US\$) — East Asia & Pacific. 2023. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/DT.ODA.ODAT.CD?locations=Z4>
21. The World Bank. World Development Indicators. 2023. URL: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS&country=#>
22. The World Bank. Net official development assistance received (current US\$) — Philippines, Nigeria, Ghana. 2023. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/DT.ODA.ODAT.CD?contextual=default&end=2021&locations=PH-NG-GH&start=1970>
23. Taiwo K. Do remittances spur economic growth in Africa? 2020. URL: https://mpr.aub.uni-muenchen.de/111029/1/MPPRA_paper_111029.pdf
24. STATISTA. Value of remittance inflows to Nigeria from 2011 to 2022. 2023. URL: <https://www.statista.com/statistics/1012368/remittance-inflows-to-nigeria/>
25. Резнікова Н., Панченко В. Мінні поля міжнародної економічної політики: як країнам не втратити здатність до розвитку. Київ: Аграр Медіа Груп, 2022. 674 с.
26. Панченко В. Г., Резнікова Н. В., Іващенко О. А. Безпекові та інноваційні важелі економічної стратегії азійських країн: національні інструменти набуття конкурентних переваг в умовах глобальних трансформацій (на прикладі В'єтнаму та Індії). *Ефективна економіка*. 2021. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8918>
27. Панченко В. Г., Резнікова Н. В., Іващенко О. А. Національні особливості реалізації політики економічного патріотизму: В'єтнам та Індія у фокусі дослідження інструментів державного стимулювання розвитку, зростання і досягнення безпеки. *Ефективна економіка*. 2021. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8829>
28. Ball R. The role of the state in the globalisation of labour markets: the case of the Philippines. *Environment and Planning A*. 1997. Vol. 29. P. 1603—1628.
29. The World Bank. Personal remittances, received (current US\$) — Nigeria. 2023. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?end=2022&locations=NG&start=1977&view=chart>
30. Hussaini M., Kabuga N. A. Impact of Migrants' Remittances on Economic Growth in Nigeria. *Journal of Economics & Finance*. 2018. Vol. 2 (2). P. 221—232.
31. Abdulai A-M. The impact of remittances on economic growth in Ghana: An ARDL bound test approach. *Cogent Economics & Finance*. 2023. Vol. 11 (2). URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23322039.2023.2243189>
32. CEIC. Ghana Foreign Direct Investment 2011-2022. 2023. URL: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/ghana/foreign-direct-investment#:~:text=What%20was%20Ghana's%20Foreign%20Direct,table%20below%20for%20more%20data>
33. The World Bank. GDP (current US\$) — Ghana. 2023. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=GH>
34. Younger S. D. Ghana's Macroeconomic Crisis Causes, Consequences, and Policy Responses. 2016. URL: <https://www.ifpri.org/publication/ghanas-macroeconomic-crisis-causes-consequences-and-policy-responses>
35. Amamoo-Otoo C., Chi X. Assessing the Impact of Emigration and Remittances on the Economic Growth in Ghana. *Open Journal of Business and Management*. 2020. URL: <https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=104216>
36. Резнікова Н. Економічна незалежність країн в умовах глобальних трансформацій: Монографія. Київ: Аграр Медіа Груп. 2018. 460 с.

References:

1. Rubtsova, M. and Reznikova, N. (2018), "The problem of human's labor productivity enhancement and the development of his competencies in the conditions of robotization in production and service sectors", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 9, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6634> (Accessed 02 Jan 2024).
2. The World Bank (2023), "Remittances Remain Resilient but Are Slowing", available at: <https://www.worldbank.org/en/events/2023/07/12/world-bank-tokyo-online-morning-seminar-migration-and-development-brief-38> (Accessed 02 Jan 2024).
3. Gaidutskiy, A. (2020), "The Paradigm of Migranomics", *Information & Media*, vol. 89, pp. 34-42.
4. Zedillo, E. (2006), "Migranomics Instead of Walls", *Forbes*, available at: <https://www.forbes.com/global/2007/0108/014.html?sh=a804f427494b> (Accessed 02 Jan 2024).
5. Bermeo, S. B. and Leblang, D. (2015), "Migration and Foreign Aid", *International Organization*, vol. 69 (3), pp. 627—657.
6. Fuchs, A., Groger, A., Heidland, T. and Wellner, L. (2023), "Does foreign aid reduce migration?", available at: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/279437/1/1867271788.pdf> (Accessed 02 Jan 2024).
7. Chauvet, L. and Ehrhart, H. (2018), "Aid and Growth: Evidence from Firm-level Data", *Journal of Development Economics*, vol. 135, pp. 461—477.
8. Clemens, M. A. and Postel, H. M. (2018), "Deterring Emigration with Foreign Aid: An Overview of Evidence from Low-Income Countries", *Population and Development Review*, vol. 44 (4), pp. 667—693.
9. Jayachandran, S. (2006), "Selling Labor Low: Wage Responses to Productivity Shocks in Developing Count-

ries", *Journal of Political Economy*, vol. 114 (3), pp. 538—575.

10. Lanati, M. and Thiele, R. (2018), "Foreign Assistance and Migration Choices: Disentangling the Channels", *Economics Letters*, vol. 172, pp. 148—151.

11. Langella, M. and Manning, A. (2021), "Income and the Desire to Migrate", available at: <https://cep.lse.ac.uk/pubs/download/dp1794.pdf> (Accessed 02 Jan 2024).

12. Tjaden, J., Auer, D. and Laczko, F. (2019), "Linking Migration Intentions with Flows: Evidence and Potential Use", *International Migration*, vol. 57 (1), pp. 36—57.

13. Dzenis, O. and Sharko, N. (2022), "International labor migration in modern conditions and its influence on the state's migration policy", *Economy and Society*, [Online], vol. 37, available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-20> (Accessed 02 Jan 2024).

14. Korolenko, N. and Petrosian, A. (2021), "International labor migration: causes and consequences", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 1, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8515> (Accessed 02 Jan 2024).

15. Mosienko, O.V. (2017), "The reflexive aspect of the diffusion of social systems", *Bulletin of ZhNAEU*, vol. 1 (59), no. 2, pp. 76—84.

16. Adamson, F. B. and Tsourapas, G. (2020), "The migration state in the global south: nationalizing, developmental and neoliberal models of migration management", *International Migration Review*, vol. 54 (3), pp. 853—882.

17. Hollifield, J.F. (2004), "The Emerging Migration State", *The International Migration Review*, vol. 38 (3), pp. 885—912.

18. Zarakol, A. (2010), *After Defeat: How the East Learned to Live with the West*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

19. Canclini, N. G. (1995), *Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*, University of Minnesota Press, Minneapolis, MN, US.

20. The World Bank (2023), "Net official development assistance received (current US\$) — East Asia & Pacific", available at: <https://data.worldbank.org/indicator/DT.ODA.ODAT.CD?locations=Z4> (Accessed 02 Jan 2024).

21. The World Bank (2023), "World Development Indicators", available at: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=BX.TRF.PWKR.DT.-GD.ZS&country=#> (Accessed 02 Jan 2024).

22. The World Bank (2023), "Net official development assistance received (current US\$) — Philippines, Nigeria, Ghana", available at: <https://data.worldbank.org/indicator/DT.ODA.ODAT.CD?contextual=default&end=2021&locations=PH-NG-GH&start=1970> (Accessed 02 Jan 2024).

23. Taiwo, K. (2020), "Do remittances spur economic growth in Africa?", available at: https://mpr.a.ub.uni-muenchen.de/111029/1/MPPA_paper_111029.pdf (Accessed 02 Jan 2024).

24. STATISTA (2023), "Value of remittance inflows to Nigeria from 2011 to 2022", available at: <https://www.statista.com/statistics/1012368/remittance-inflows-to-nigeria/> (Accessed 02 Jan 2024).

25. Reznikova, N. and Panchenko, V. (2022), *Minni polia mizhnarodnoi ekonomichnoi polityky: iak krainam ne*

vtратyты zdатnist' do rozvytku [Minefields of international economic policy: how countries do not lose their ability to develop], Ahrar Media Hrup, Kyiv, Ukraine.

26. Panchenko, V., Reznikova, N. and Ivashchenko, O. (2021), "Security and innovation levers of the economic strategy in asian countries: national instruments for gaining competitive advantages in the context of global transformations of the world system (the case of vietnam and india)", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 5, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8918> (Accessed 02 Jan 2024).

27. Panchenko, V., Reznikova, N. and Ivashchenko, O. (2021), "National peculiarities in implementing the policy of economic patriotism: vietnam and india in focus of study of the instruments for government stimulation of development, growth and security", *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 4, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8829> (Accessed 02 Jan 2024).

28. Ball, R. (1997), "The role of the state in the globalisation of labour markets: the case of the Philippines", *Environment and Planning A*, vol. 29, pp. 1603—1628.

29. The World Bank (2023), "Personal remittances, received (current US\$) — Nigeria", available at: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.-DT?end=2022&locations=NG&start=1977&view=chart> (Accessed 02 Jan 2024).

30. Hussaini, M. and Kabuga, N. A. (2018), "Impact of Migrants' Remittances on Economic Growth in Nigeria", *Journal of Economics & Finance*, vol. 2 (2), pp. 221—232.

31. Abdulai, A-M. (2023), "The impact of remittances on economic growth in Ghana: An ARDL bound test approach", *Cogent Economics & Finance*, [Online], vol. 11 (2), available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23322039.2023.2243189> (Accessed 02 Jan 2024).

32. CEIC (2023), "Ghana Foreign Direct Investment 2011—2022", available at: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/ghana/foreign-direct-investment#:~:text=What%20was%20Ghana's%20Foreign%20Direct,table%20below%20for%20more%20data> (Accessed 02 Jan 2024).

33. The World Bank (2023), "GDP (current US\$) — Ghana", available at: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=GH> (Accessed 02 Jan 2024).

34. Younger, S. D. (2016), "Ghana's Macroeconomic Crisis Causes, Consequences, and Policy Responses", available at: <https://www.ifpri.org/publication/ghanas-macroeconomic-crisis-causes-consequences-and-policy-responses> (Accessed 02 Jan 2024).

35. Amamoo-Otoo, C. and Chi, X. (2020), "Assessing the Impact of Emigration and Remittances on the Economic Growth in Ghana", *Open Journal of Business and Management*, [Online], available at: <https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=104216> (Accessed 02 Jan 2024).

36. Reznikova, N. (2018), *Ekonomichna nezalezhnist' krayiny v umovakh hlobal'nykh transformatsiy* [Economic independence of the country in the conditions of global transformations], Ahrar Media Hrup, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 02.01.2024 р.